

Megjelent: az ELTE Pedagogikum támogatásával

az iskolakultúra 2010/1 melléklete

Derék papnék dicsérete

A késő-középkori és újkori protestáns lelkészfeleségek sajátosan összetett szerepkörének bemutatása Luther Márton és Tessedik Sámuel hitveseinek életútján keresztül

„Derék asszonyt kicsoda találhat? Értéke sokkal drágább az igazgyöngynél. Ura szívből bízik benne, vagyona el nem fogy. Egész életén át javát munkálja urának, nem kárát. [...] Erő és méltóság árad róla, és nevetve néz a holnap elé. Szája bölcsességre nyílik, és nyelve szeretetre tanít. Ügyel háza népe dolgaira, nem kenyere a semmittevés. Fölkelnek előtte fiai, és boldognak mondják, ura pedig így dicséri: Sok nő végez derék munkát, de te felülmúlod mindegyiket!” (1)

Bevezetés

A bibliai *Példabeszédek* könyvének fenti szakasza minden kor asszonyának dicséretét fogalmazza meg. Ez az átszellemült rajongás aligha volt természetes a korábbi korok társadalmában, s talán szokatlanul hat ma is. Világunk általában még mindig nagyon férfiközpontú; talán azért is, mert bizonyos társadalmi közegben oly jól sikerült a nők egyenjogúsításáért folytatott harc, hogy ott immár az asszonyok kérnék ki maguknak ezeket a gyengéd szavakat.

Évszázadokra visszatekintve nem csak a mindenkori Évák sorsa volt nehéz. Az idők folyamán sajátosan összetett, a családi és hitélet örömeivel és terheivel átszőtt szerepkört hordoztak a protestáns lelkészfeleségek is. Tanulmányomban ezen szerteágazó szerepkör feltárására vállalkoznék egyrészt az „ősi” protestáns lelkészcsalád nagyasszonyának, Luther Márton hitvesének tevékenységét bemutatva; másrészt a magyar protestáns lelkészfeleségekkel kapcsolatos újkori elvárásokat ábrázolva Tessedik Sámuel (2) szarvasi lelkész és iskolaalapító hitveseinek odaadó és alázatos életútjában, akik nélkül bizonyosan nem teljesebb lett volna szellemóriássá Tessedik Sámuel génusza.

A középkor klasszikus polgári értékei – evilági boldogulás, az anyagi javak megbecsülése, munka, fáradhatatlan hivatásvégzés, józan mértéktartás, becsületesség – számára vallási hátteret, ideológiai foglalatot a lutheri és kálvini tanokból kikristályosodó protestáns életideál teremtett. A protestáns államvallások – lutheránus, kálvinista és anglikán – államfője, uralkodója egy személyben az egyház vezetőjévé is vált. A papság tagjainak, akik az állam sajátos státusú tisztségviselőiként a szószékről is hirdették az uralkodó rendeleteit, nagy volt az állam iránti felelősségük és befolyásuk, s egyre szélesedő feladatkörrel rendelkeztek (Németh és Pukánszky, 2004). Legfőbb kötelességüket a prédikátori munka jelentette, ami Isten igéjének terjesztését és a *Biblia* értelmezését jelentette. A katekizmus tanításához később a széles körű írás-olvasás tanításán alapuló népoktatás is kapcsolódott.

A protestáns lelkészek többsége a fent említett polgári értékrendet hordozó városi családokból került ki. Választott hivatásuk elsősorban a kézműves és kispolgári réteg

felemelkedésének eszközévé vált, majd a későbbiekben a papi javadalom kielégítő jövedelmet és elegendő nyugalmat biztosított az értelmiségi munkához is.

A fiatal lelkészek többnyire feleségüket is „ároni famíliából” választották (*Paládi-Kovács*, 1988.) – ahogy a protestáns lelkészcsaládokat közkeletűen nevezték. A reformáció térhódítását követően, a 17–18. századtól a házasság a férfi és nő kapcsolatának olyan Istentől elrendelt formájává válhatott, amelyre mint a keresztény-evangéliumi életideál megvalósítására tekintettek. A házasság szent kötelékében a hűséges lelkészfeleség, szerető családjánya férjének teljes értékű segítőjévé vált. A lelkészcsaládok gyermekei közül gyakran egy vagy több is a lelkészi hivatást választotta, a leányok pedig gyakran lelkészekhez mentek feleségül. Így jöttek létre a protestáns egyházak sajátos társadalmi intézményei, a lelkészdinasztíák, melyek életterét a 16. században kialakuló – új polgári családmódot népszerűsítő – protestáns parókiák jelentették, ahol a gyülekezet számára a lelkészfeleség ideáljában testesültek meg a női erények (*Németh és Pukánszky*, 2004).

Bóra Katalin

Az Ágoston-rendi szerzetesből a wittenbergi teológia doktorává vált lelkész és családapa, Luther Márton is a gyermekáldással teljessé váló házasságot és a benne harmonikus kiterjedő családi életet tartotta emberi létünk egyik legfőbb céljának. A reformáció szellemi atyja és karizmatikus személyisége 1525 nyarán lépett frigyre a nimbscheni cisztercita kolostorból apácaként megszökött Bóra Katalinnal.

Katharina von Bora (a továbbiakban: Bóra Katalin) elszegényedett szász nemesi nemzetségből származott, amely Meissen vidékén élt. Kilencéves gyermekként került kolostorba, mint az elszegényedett nemes családok annyi más „felesleges” leánygyermeke. A szigorú regulák szerint szervezett kolostori évek alatt Katalin megtanult olvasni-írni, és a liturgia kapcsán némi latintudásra is szert tett. 24 éves korában, miután elolvasta Luther a szerzetesi életről és a házasságról szóló művét, nyolc társával együtt nagypéntek éjszakáján titokban megszökött a Lipcse melletti kolostorból. Szökésük után segítőik Wittenberg jegyzőjének házában szállásolták el az apácákat. Bóra Katalin kezdetben itt élt mint házvezetőnő, majd két évet töltött Lukas Cranach festő és felesége, Barbara asszony mellett. Cranachék udvarában tucatnyi festősegéd és diák szaporította időről időre az egyébként is szép számú háznépet. Ellátásukban Katalin is tevékenyen részt vett. Barbara asszony példáján keresztül a munkák szervezését és irányítását is megfigyelhette. Cranach a festőműhelye mellett nyomdát is tartott fenn, azon kívül a mester tulajdonában volt a helybéli patika és egy borkimérés is. A kolostor rigorózus csendjéből és fegyelmeiből kikerült fiatal apáca hirtelen egy wittenbergi gazdag polgárház nyüzsgő és dolgos hétköznapijainak részesévé vált, ahol a fiatal leány a mindennapi élet szerteágazó fortélyait és praktikáit sajátíthatta el.

Egy sikertelen eljegyzés után (3) az egyre merészebb határozottsággal rendelkező Katalin tudatosan választott magának társat, amikor kijelentette, hogy Luther Mártonhoz kíván férjhez menni. Elhatározását – számos női praktika és ügyeskedés után – siker koronázta: 1525 nyarán egybekelhetett kiszemeltjével, az Ágoston-rendi szerzetesből lett neves reformátorral.

Katalin asszony megjelenésével új élet költözött a korábban Luther lakhelyéül szolgáló Fekete Kolostor falai közé, amely ezután nem csupán egy jellegzetes evangélikus parókia képét öltötte magára, hanem otthonos, meleg családi fészekké változott. Luther hamarosan felismerte, micsoda kincsre lelt az ifjú asszonyban. A harcias reformátor gyengéd szavakat keresett asszonya iránt érzett szeretetének kifejezésére. Így becézgette feleségét: „Wittenberg hajnalsillaga”, „meine liebe Kathe” (*Kerekes*, 2008). A legkülönbözőbb szavakkal szerette őt: „Hát az én Katámat nem adnám sem Velencéért, sem Franciaországért... Először azért, mert Isten őt nekem adta [...] Másodszor pedig azért,

mert gyakran tapasztalom, hogy más asszonyoknak több a fogyatékoságuk, mint az én Katámnak, jóllehet van neki is néhány hibája, azonban még több nagy erénye van; harmadszor pedig [...] azért, mert vallásos és becsületes, amint ez egy istenfélő erkölcsös asszonyhoz illik.” (Kerekes, 2008)

Katalin asszony sokoldalúságára, leleményességére, talpraesettségére gyakran volt szükség idősödő és sokat betegeskedő férje mellett. A jó feleség kitűnő kertésznek bizonyult, állatokat tartott, és olyan jól gazdálkodott, hogy a félretett pénzből kisebb birtokot is vásárolhattak, amelynek jövedelme szintén bevételi forrásként szolgált a család számára. Katalin asszony saját házi medicináit alkalmazta nem csupán a beteg embereken, hanem a háziállatok gyógyításában is.

A ránk maradt levelek és a híres *Asztali beszélgetések* (Luther, 1983) (4) szerint Luther Márton őszinte tisztelettel és nagybecsüléssel tekintett társára, Katalinra, akit többször egészen hivatalosan a „domina” (azaz: úrnő, zárdafőnöknő), máskor ironikusan „Herr Käthe” („Kata Uram”) titulussal tisztelt meg. A tréfában Katalin sem maradt adósa, amikor egyszer azt mondta férjének: „Hét részre kell magamat osztanom, és hét hivatalt ellátnom, mert én 1. földművelő, 2. sörfőző, 3. szakácsnő, 4. fejlány, 5. kertész, 6. vincellér és minden wittenbergi koldus alamizsnaosztogatója s 7. Doctorissa is vagyok, egy híres ember felesége, akinek iparkodnia kell, hogy méltó legyen híres férjéhez.” (Kerekes, 2008)

Katalin asszony jó gazdasszonyként kezelte a családi kasszát, mellyel Luther doktor – a feljegyzések szerint – nem nagyon tudott bánni. Erről vall az alábbi versben a tudós professzor:

„Így gazdálkodom, szegény fejem,
Mi erre-arra kell, a pénzt honnan vegyem.
A biztos helyen oly kevés akad,
A forrás gyér, és gyakran elapad.” (Bonyhádi..., é. n.)

A családi bevételek kiegészítésére Bóra Katalin a kolostor üresen álló szobáit megnyitotta a Wittenbergben tanuló egyetemisták előtt, akiket nagy büszkeséggel töltött el, hogy professzorukkal egy fedél alatt lakhattak. Ez azonban a ház úrnőjére nagy terhet rótt: naponta közel 30 emberre kellett főzni, mosni, takarítani s mindezt megszervezni és kézben tartani.

A fáradhatatlan asszony egyházlátogató útjaira is elkísérte férjét. 1529-ben ott volt az úrvacsoráról szóló, Ulrich Zwinglivel folytatott marburgi vitán, Koburgban az ágostai birodalmi gyűlés idején, és elkísérte Schmalkaldenbe, ahol az egyetemes zsinaton való részvétel feltételeiről tárgyalt Luther.

1526-tól kezdve a lelkészcsaládban sorra születtek meg a gyerekek. Kezdetben évente, majd két évente kopogtatott a gölya. Három fiú és három lány született, de náluk élt Kata nagynénje és még nyolc árva gyerek a rokonságból. A házaspárra az elkövetkező években nagy megpróbáltatás várt: tizenhárom éves kislányuk, Léna egy járvány során himlőben meghalt. Az apát – bár igyekezett nem mutatni – nagyon meggyötörte ez a veszteség. Betegségektől is szenvedett, ereje egyre fogyott. Luther Márton 1546 februárjában egy utazása során érte a halál. Férj és feleség nem tudott egy-

Katalin asszony megjelenésével új élet költözött a korábban Luther lakhelyeül szolgáló Fekete Kolostor falai közé, amely ezután nem csupán egy jellegzetes evangélikus parókia képét öltötte magára, hanem otthonos, meleg családi fészekké változott. Luther hamarosan felismerte, micsoda kincsre lelt az ifjú asszonyban. A harcias reformátor gyengéd szavakat keresett asszonya iránt érzett szeretetének kifejezésére. Így becézgette feleségét: „Wittenberg hajnalcsilaga”, „meine liebe Kathe”.

mástól búcsút venni. Katalin negyvenhét éves korában magára maradt, s az özvegy papnék szomorú életét élte (*Kerekes*, 2008).

Bár Luther minden vagyona örökösévé tette feleségét, a rokonság kezdetől perelte a végrendeletet, és Katára számos megpróbáltatás várt. A kirobbanó újabb háború és a pestis miatt többször is menekülnie kellett a gyerekekkel Wittenbergből. Pénze fogytán volt, a kolostor épületét el kellett adnia, s csak a dán király pénzadományának köszönhetően sikerült talpon maradnia. A barátok szép csöndben elhagyták. Mindössze hat évvel élte túl a férjét. Amikor egy újabb pestisjárvány elől Torgauba menekültek, megbokrosodtak a lovak, és Katalin kiesett a kocsiból. Sérülése végzetesnek bizonyult. Torgauban halt meg, s itt, a városi templomban helyezték örök nyugalomra 1552 decemberében.

Luther Márton és Bóra Katalin házasságának és családi életének fentebb vázolt momentumai jól példázzák, hogy a késő-középkori protestáns lelkészek, családjuk és egész háznépük életvitеле, cselekedetei, erkölcsi magatartása példaként szolgált a helyi gyülekezet híveinek. Isten elhívott szolgálóiként maguk és egész házuk népe részesévé vált a kegyelmi állapotnak, áldásnak. Amint a Bibliában is olvasható: „Én és az én házam az Úrnak szolgálunk” (*Szent Biblia*, 2006, Józs 24, 15). Ez a szolgálat tette teljessé és hitelessé a hirdetett igazságban és a hívő életgyakorlatban a reformáció által teret és létjogosultságot nyert lelkészdinasztiákat.

Lissovinyi Karolina

Ilyen krisztusi szeretetre és a család iránti elkötelezett szolgálatra meghívott lelkész-családban született 1742 áprilisában és nevelkedett a 18. századi Magyarország egyik legjelesebb protestáns lelkésze, a későbbiekben európai hírnévre szert tett tudós, mezőgazdász és pedagógus: Tessedik Sámuel. Energikus újító, a racionalizmus határtalan híve, aki – dacolva a helybéliek heves ellenkezésével – a földművelést, építkezést, a feudális szokásokat és az egyházi liturgiát egyaránt radikálisan kívánta modernizálni közel fél évszázados szarvasi lelkészsége alatt. Meggyőződéssel hitt a „ratio” és a „közjó” szellemében, az egyetemes emberszeretettől vezérelt pedagógia ember- és társadalomformáló erejében (*Lakos*, 1940). Őszintén bízott abban, hogy az ésszerű reformok és felvilágosult intézkedések javíthatnak az alsóbb néposztályok anyagi, szociális és kulturális helyzetén. Tisztában volt azzal, hogy a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején a jobbágyrendszer béklyói szinte leküzdhetetlen akadályokként nehezdednek a kor embereire. Az egyetlen kitörési lehetőséget a Basedow, Salzmann, Trapp és Campe (5) nevével fémjelzett új, filantropista nevelésben látta. Az ifjú lelkész cselekvési tervének kiindulási pontja a következő feltevés volt: a bajok oka a tudatlanság. A tömeget nevelni, tanítani kell! A tudatlanság ellen harcolt az első perctől az utolsóig. Igehirdetéseit hasznos gyakorlati ismeretekre, állandóan tevékeny, dolgozó életre nevelték a szarvasiakat. Egyike volt azoknak a tudós papoknak, akik a reformkor előtti Magyarországon a polgárosodás útját szorgalmazták. A jobbágyoknak szabadság és tulajdon kell, írta Tessedik évtizedekkel Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc előtt: „A szorgalmatosságot igen felmagasztalják [...] ha a paraszt egy néki mutatott földet mint sajátját mívelhetné” (*Tessedik és Berzeviczy*, 1979, 15.).

Tessedik később – lelkészi teendői mellett – a Békés megyei evangélikus iskolák felügyelői (dékánusi) tisztét is betöltötte. A szarvasi iskolákban szerzett tapasztalatai, valamint „a rám bízott tizennégy iskolának első meglátogatása alkalmával azonnal észrevettem a borzasztó slendrianizmus pusztításait, s meggyőződtem, hogy itt a legszentebb törekvés, a legvilágosabb okoskodás is csekély hatású lesz. Ezért elhatároztam magamban, hogy az én eszményem szerinti mintaiskolát fogok felállítani.” (*Tessedik*, 1873, 22. o.) S valóban hosszú, szisztematikus előkészítés után 1780-ban – Friedrich Meyer kupferzelli és Johann H. Pestalozzi neuhofi intézményéhez hasonló (6) – gyakorlati-gaz-

dasági és „szorgalmatossági” iskolát létesített Szarvason, ahol oktatás- és iskolapolitikai elgondolásait valóra válthatta, s nevelői, felvilágosítási és emberbaráti törekvései kiteljesedhettek.

Tessedik azon kívül, hogy saját családi jövedelméből 17 000 aranyat szánt az iskolára, négy évig ingyen oktatott. Küzdelmes munkájában legbensőségebb és legönfeláldozóbb munkatársai feleségei és családja voltak. Erről maga így vall: „Különösen nőmet és idősebb lányomat igyekeztem vonni, hogy utóbb munkatársaim lehessenek. És ez kitűnően sikerült is.” (7) (*Tessedik*, 1983, 18.) A jó anyát és feleséget jellemző erények mellett Tessedik Sámuel első és második felesége is kitűnő érzékkel találták meg mindig a legszerencsésebb alkalmat és eszközt, mellyel férjüknek pedagógiai és gazdasági tevékenységében segítségére lehettek.

Tessedik heroikus küzdelmét, olykor a szakadék felé sodródó életútjának átívelését mindkét hitvese hősiesség helytállással, odaadó hűséggel és önfeláldozó szeretettel segítette. A lelkészt rosszakarói bűvös papnak, vakondnak, tudatlannak (*Nádor és Kemény*, 1936) tartották, szarvasi iskolájának mintagazdaságát birkákkal tapostatták össze. Hosszú és küzdelmes életében csak házasságának és nyugodt családi életének stabil bázisa kölcsönzött számára mérhetetlen lelkiert és kitartást a megpróbáltatások elviseléséhez.

Tessedik első felesége a szarvasi születésű Markovitz Terézia (8) volt. Apja, Markovitz Máté, néhány évig Tessedik előljárója volt. A huszonekét évig tartó házasságból tizenhárom gyermek született, kilenc azonban az akkoriban még igen veszélyes és gyógyíthatatlan himlőben kiskorában meghalt.

Terézia asszony halála után gyermekeinek gondozása, nevelése arra készítette Tessediket, hogy 1792-ben – ötvenéves korában – újra megnősüljön. Második felesége Lissovinyi Karolina lett, aki 1760-ban, Selmecen született, Lissovinyi András Hont megyei törvényszéki táblabíró és Mascow Zsuzsanna lányaként. Két testvérével együtt, szinte még kisgyermekként árvaságra jutott. Néhány évig keresztanyjánál, Koháry grófnőnél nevelkedett Antalfalván, majd a későbbiekben a Lissovinyi családdal rokonságban álló báró Hellenbach (szül.: Zsembery) Zsuzsanna fogadta be az árvákat paczolaji birtokára. Zsuzsanna asszony háza mintaképe volt az igazi magyar nagyasszony háziasságának. Az itt szerzett élmények, tapasztalatok, ismeretek a kis Karolina szerencsés irányú fejlődését biztosították.

A rokoni kapcsolatokon túl egy korabeli jó szokás is segítette a Lissovinyi árvák nevelését. A 18. század második felében – talán a feudális lovagi nevelés hagyománya és a felvilágosodás filantropista hatásának együttes következményeként – Magyarország nemes és nemzeti asszonyai versengve fogadtak házukba idegen, főleg árva gyermekeket, s gondosan nevelték őket. Némely nemesi ház valóságos nevelő intézménnyé, árvaházzá változott. A legkiválóbb asszonyok egyáltalán nem tartották méltóságon alulnak az idegen, főleg árva gyermekeket. Nagyszerű társadalmi missziót teljesítettek, részben pótolva az akkor még igen csekély számú nevelőintézetet. Védenceiket családtagnak tekintették, és későbbi éveikben, önállósodásuk után is gondoskodtak róluk (*Németh és Pukánszky*, 2004).

Az ilyen körülmények között nevelkedett árva leányok előnyös helyzetben voltak, hiszen a szükséges ismeretek megszerzése mellett a ház asszonyának nőiességében, magyaros háziasságában, szorgalmában a kor eszményének megfelelő példaképüket is láthatták. Ezek a nemes asszonyok legszívesebben falusi birtokaikon tartózkodtak, melynek háborítatlan nyugalma nem szívesen cserélték fel a nagyváros csillogásával, csábító és múlandó dicsőségével. Igényeiket és tevékenységi vágyukat az udvarház vezetése, a mindent átható központi szerep betöltése teljesen kielégítette. Élvezték a sokoldalú munkát, az ügyes-bajos dolgok intézését, a gazdaság kézben tartását, de ha kellett, a falusi – akár jobbágy – betegek gyógyítását és egyéb irányú jótékonykodást is vállaltak. Az ilyen nagyasszony „nem restellette a házvitel ezer gondját személyesen ellátni, kulcsosomóval a kezében szobán, konyhán, folyo-

són s 37 élestárban mindenütt megjelenni, mindenkinek foglalkozást adni, mindent számon kérni; s a házban mindenütt tisztaságot, rendet fenntartani; s mindent mozgásba hozni, mint ahogy a súly megindítja s folytonos mozgásban tartja az óra szerkezetét” (*Mihálfi*, 1875, 5.). Ilyen asszony volt Zsembery Zsuzsanna, akinek gondoskodó szeretetében nevelkedett Lissovinyi Karolina, Tessedik Sámuel későbbi hitvese.

A kis Karolina kitartó szorgalmú, nemes és gyengéd jellemű leánnyá növekedett. Nevelőanyja később Pozsonyba, az ország akkori mozgalmas fővárosába küldte. Itt megismerkedett a német és szlovák nyelvvel, melyeket később Szarvason is jól hasznosíthattott, másrészt a finomabb női munkákban is ügyességet szerzett. Felnövekedvén, szemrevaló, szép hajadon lett. Az akkori szokásnak megfelelően már tizenhat éves korában férjhez adták Zipser Mátyás huta-felügyelőhöz, a selmeci főerdőmester fiához. Házasságukból két leányuk született, Eufrozina és Karolina. Férjének korai halála után a fiatalasszony hat évig visszavonult özvegyként, királyi nyugdíjból nevelte gyermekeit.

Tessedik Sámuel 1791-ben ismerte meg az akkor harmincéves Karolina asszonyt, majd 1792. január 1-én feleségül vette. Tessedik ekkor már ötven éves volt. A gazdag élettapasztalattal, sokoldalú ismeretekkel, nagyfokú kézügyességgel rendelkező és több nyelvet beszélő Karolina ideális feleségnek és jó anyának bizonyult. Tessedik „magához méltóbb nőt alig találhatott volna széles e hazában, s Tessedik gyermekei aligha nyertek volna valakiben olyan jó anyát, mint nyertek abban, ki maga is ette az árvaság kenyerét” (*Mihálfi*, 1975, 5.) (9). Ezt az öröndetes tényt egyébként maga Tessedik (1873, 57.) is megerősítette *Önéletírásában*: „E nő igen sok kitűnő tulajdonsággal bírt, jó és gyöngéd anya volt, különösen árva gyermekei iránt.”

A Lissovinyi Karolinával kötött házasságból még öt gyermek született: Terézia, Pál, Károly, Janka és Ferenc. Közülük egy leány szintén himlőben halt meg. A házasságkötéssel egy időben Tessedik saját gyermekeihez még örökbe fogadta Karolina asszony korábbi házasságából született két gyermekét is, így egész életében húsz gyermek sorsáról kellett gondoskodnia. Saját gyermekeinek neveléséről Tessedik rendkívül szerényen nyilatkozott. Arról, hogy „minő hatással volt az én tanmódszerem saját gyermekeim nevelésére” (*Tessedik*, 1873, 61.), szerénységgel beszél, s ennek megítélését „az utódokra és a halála után pártatlanul ítérendő embertársaira” (*Tessedik*, 1873, 61.) bizza.

Karolina asszony nagyon szerencsés lelki alkattal rendelkezett. Gyermekeit teljesen egyforma anyai szeretettel és gondoskodással nevelte. Viszonzásul a gyermekek is mindnyájan őszintén ragaszkodtak hozzá, szerető édesanyjuknak tekintették. A Tessedik-család nevelési módszere nem volt egyoldalú, nem gátolták előítéletek. A leendő életpálya megválasztása a gyermekek „lelki és testi tehetségeiknek szép fejlődésére” (*Tessedik*, 1873, 61.) épült. Tessedik és felesége arra törekedett, hogy gyermekeik felnövekedvén „azon jó magvakat, melyeket szívükbe ültettek, saját maguk és embertársaik javára” (*Tessedik*, 1873, 61.) használják. A felnőtt Tessedik-gyermekek egyike a Körösök szabályozásánál dolgozó mérnök, a másik ügyvéd lett, a harmadik „szépfestő”, a negyedik kereskedő, az ötödik fiú pedig gazdaszként dolgozott. A lányok szintén gazdaszokhoz vagy lelkészekhez mentek férjhez. Legifjabb fia, Ferenc irodalmi munkássággal lépett atya nyomdokaiba (*Csománé*, 2001, 81.).

A jó anyát és feleséget jellemző erények mellett Lissovinyi Karolina férje kiváló munkatársának is bizonyult. Ifjúkori neveltetése és személyes képességei is erre predesztináltak. A szorgos feleség hajnalban kelt, amikor a napi élelem és ruházat előkészítését végezte. Dél előtt az emberekkel, a betegekkel, a háztartás és a jószág gondjaival bíbelődött, délután a gyakorlókert szakértő és türelmes tanító-kertésznőjeként tevékenykedett, este pedig a népes család szerteágazó teendőit ellátó gondos anyaként foglalkozott szereteteivel. Mindezek után a szűkös éjszakai órák is ritkán jelenthettek pihenést számára, hiszen a hűséges hitves gyakran ott virrasztott a munkától agyonhajszolt, a gonosz intrikától kimerült, beteg férje ágyánál.

A szorgalmatossági iskolában – az első feleséghez, Markovitz Teréziához hasonlóan – Karolina asszony is teljes értékű és leghűségesebb munkatársa volt Tessediknek. Kitérően érzékkel találta meg mindig a legszerencsésebb alkalmat és eszközt, mellyel férjének pedagógiai és gazdasági tevékenységében segítségére lehetett. Kifürkészhette, hogyan tudott mindenre időt és energiát áldozni. Ott tüsténkedett a szövetgyártás, selyemtermelés és gyapjúfonás mellett éppen úgy, mint a konyhakert, a gyümölcsös és a szőlősorok s a mezei gazdaság ezernyi munkája között. Megtestesítője volt a szorgalomnak és ügyességnek. Mint rátermett tanító „szeretettel gyakorolta a kertészetet, úgyhogy napjában 100–200, sőt 300 csemetét is bírt oltani, természetesen a gyermekek segítségével, akiket ő tanított az oltásra” (Tessedik, 1873, 57.).

Karolina asszony közreműködésével hangyaszorgalommal és vidáman tevékenykedtek a tanulók. Az iskolában varrni, szabni tanította őket úgy, ahogy ezt ő maga is tanulta Pozsonyban. A tanítási órák után pedig a leánysereggel a hatholdas gyakorlókertbe vonult. Ott a tanítási tervezetnek, illetve az évszakoknak megfelelően ástak, kapáltak, gyomláztak, nyesegettek, oltottak vagy öntöztek. Lelkesítette őket egyre növekvő szakértelmük, de az új és pompás termények nagyszerű ízének ismeretlen varázsa is. Az ösztönző vidámság és alkotó jókedély ápolására munka közben „Tessedikné a lányokat különféle ártatlan, szívképző (erkölcsi és gazdasági népdalokra) dalokra tanítgatá, mit azok egyenként és csoportokban dalolgtak.” (Mihálfi, 1875, 6.)

A kertészkedés mellett Tessedikné jól irányította a családi gazdálkodást is. Tehene a legszebb volt a környéken, és a legtöbb tejet adta. A tejtermékek eladása révén a család konyhapénze is szépen gyarapodott. A helybeliek is szívesen követték példáját. A szarvasi vaj, sajt, túró, gyümölcs, zöldség és saláta csakhamar keresett cikk lett a pesti piacon. Tessedik Sámuel (1873, 57.) írja, hogy felesége „egy év alatt 80–100–120 forint áru különféle salátafajokat nevelt és adott el, s megismertette a szarvasiakkal is”. A modern méhészkedés révén jelentős lett a szarvasi mézfelhozatal is. Az 1799 és 1815 közötti időszakban Európán végigsöprő napóleoni háborúkat követő gazdasági hanyatlás idején is sok gyümölcsöt, zöldséget, (például krumpelit) termesztett. Az étkezésen kívül a burgonya egy részét kenyérsütésre használta, de pálinkát is főzött belőle. Tessedikné Lissovinyi Karolina nevéhez kötődik Magyarországon az első mesterséges cukor előállítás is, amikor 1796-ban sárgarépbából és cukorrépbából cukrot és szirupot készített. Miként férje megállapítja: „Ez volt talán az első sikeres kísérlet Magyarországon, de egyszersmind első és igen hatalmas intőjel az

*A kertészkedés mellett
Tessedikné jól irányította a családi gazdálkodást is. Tehene a legszebb volt a környéken és a legtöbb tejet adta. A tejtermékek eladása révén a család konyhapénze is szépen gyarapodott. A helybeliek is szívesen követték példáját. A szarvasi vaj, sajt, túró, gyümölcs, zöldség és saláta csakhamar keresett cikk lett a pesti piacon. Tessedik Sámuel írja, hogy felesége „egy év alatt 80–100–120 forint áru különféle salátafajokat nevelt és adott el, s megismertette a szarvasiakkal is”. A modern méhészkedés révén jelentős lett a szarvasi mézfelhozatal is. Az 1799 és 1815 közötti időszakban Európán végigsöprő napóleoni háborúkat követő gazdasági hanyatlás idején is sok gyümölcsöt, zöldséget, (például krumpelit) termesztett. Az étkezésen kívül a burgonya egy részét kenyérsütésre használta, de pálinkát is főzött belőle.*

effajta magyar gazdálkodásra.” (*Tessedik*, 1873, 59.) Volt olyan év, amikor 30 mázsa lucernamagot adott el a Tessedik család Karolina asszony ügyeskedése révén – pedig ekkor Szarvason kívül még nem sok helyen ismerték a lucernát.

Annak ellenére, hogy saját hazájukban, Szarvason nemes ügyüknek sok ellenzője volt, fáradságot nem ismerő munkájuk gyümölcseként többször is méltán magas elismerés érte őket: 1782-ben II. József királyi leiratban üdvözölte Tessediket, majd 1787-ben császári aranyéremmel kísért dicsérő oklevéllel tüntette ki a Tessedik házaspárt. 1798-ban a Jénai Minerológiai Társulat díszdiplomában részesítette a szarvasi lelkeszt. 1805. június 16-án József nádor személyesen is látogatást tett az intézetben és a gazdasági kertben: „ott figyelmesen megvizsgálta a lóherét, a gyümölcsfákat, a föld különböző neveit és műveléseit; több tárgyaknál részletesebb magyarázatot kívánt, s magas megelégedése jeléül és jelenlétének maradandó emlékéül az intézet alapítóját és annak családját nemesi rangra emelte” (*Tessedik*, 1873, 87.). A nemesi oklevelet 1809. február 19-én írta alá Ferenc császár, és 1810. március 2-án nyilvánosan hirdették ki Békés vármegyében. „Ezen esemény nagy ritkaságánál fogva igen különböző benyomást keltett a közönségre, különösen azért, hogy első feleségemtől született három fiamra is kiterjesztetet a kitüntetés.” – így jellemezte Tessedik (1873, 87.) a helybeliek megosztott szeretetét, elismerését.

Tessedik Sámuel felesége a kertészkedés és tanítás mellett szabadidejében szívesen foglalatoskodott a betegek gyógyításával, megsegítésével. Patika és gyógyszerek híján a gyógyító szereket is Karolina asszonynak kellett előállítania. Ezzel kapcsolatos ismereteit még gyermekkorában, Zsembery Zsuzsanna házában sajátította el. Itt „megtanulta a betegápolást és a házi gyógyszerek készítését, ami korábban sok nemes családnál az emberiség dicsőségére szokásban volt. Ott ismerte meg az én feleségem némely növények gyógyerejét, és azokat bizonyos betegségekből biztosan használni, alkalmazni, ama jó barátságos szellemben, mely különösen azelőtt divatozott.” (*Tessedik*, 1873, 59.) Némi iróniával fedezhetjük fel a korábbi forrásokból, hogy mennyire másképp vallott az ilyen gyógymódról az ifjúkori lelkész: „Debreceni diák koromban rühöt kaptam. Sehogy sem bírtam tőle szabadulni. Végre gazdasszonyom [...] hozott valami kenőcsöt egy Zagyva nevezetű borbélytól. Ezzel kentem be egész testemet, s egypár nap alatt csakugyan elvesztettem a rühöt, de utána oly erős anginát kaptam, hogy majd megfúltam [...] Egy chirurgus operálta a torkomat [...] A sebhelyek most is láthatók a nyakamon, de legalább életem meg volt mentve. – Ez legyen intő példa a fiataloknak, hogy ne bízzák magokat értelmetlen asszonyok kenőcseire, melyek kisebb bajokat elhárítanak ugyan, de nagyobbakat okoznak”. (*Tessedik*, 1873, 97.)

A derék papné kertjében szorgalmasan és nagy gonddal természetett minden növényt, melynek gyógyító hatását ismerte. Pompás növények sorakoztak egymás mellett a gondosan ápolt környezetben: zsálya, bodzafa, üröm, fűgyökér, csükküllő, pimpinella, közönséges és római szegfű és földi bodza. „A chinai rhebarbara húsz éven át éppen olyan szépen díszlett kertjében, mint ahol őshonos.” (*Mihálfi*, 1875, 5.) Tessedikné a növénytanban kiemelkedő műveltséggel rendelkezett. Gazdag növénygyűjteménye is volt. Különösen jól értett a hatásos gyógyszerek készítéséhez. Tessedik (1873, 59.) szerint „az volt az ő szívének gyönyörűsége, ha a szegényeken, kik nem voltak képesek az orvossággért fizetni, az ő füveivel, borsosmentájával (ezt mázsaszámra városi patikának is szállította), bodzavirágjával, kenőcseivel, attikai balzsamával, gyökereivel, áldott pápafüvével, pézsmá csükküllőjével segíthetett.”

Lissovinyi Karolinát jeles és nemes emberi tulajdonságai tették képessé a férje mellett végzett szerteágazó tevékenység ellátására. A pazarlás és a fényűzés minden nemének határozott ellensége volt, házában mindig példás rend honolt. Gyermekei és ő maga is tisztán és csinosan öltöztek. Takarékoságára jellemző, hogy „egy süveg cukorral, sziruppal és tiszta mézzel az egész szarvasi parochiának házi szükséglete hét esztendeig fedezve volt” (*Tessedik*, 1873, 59.). Önéletírásában így vall feleségéről Tessedik (1873, 59.):

„asztala egyszerű, ruhája tiszta, csinos és szerény volt. Két fejkötője, mely aranyos csúcs-csal volt díszítve, még húsz évi viselés után is olyan volt, mint az új.” Családjá gazdasági körülményeit figyelemmel kísérte, jó gazdaasszonyként ellenőrizte és megtervezte a kiadásokat. „Számadásai pontosak, lelkiismeretesek voltak.” (*Tessedik*, 1873, 59.)

Karolina asszony szerénységével és puritánságával ellentétben korának lelkészasszonyai és lelkészei más életmódban éltek: „az ifjú tiszteletes asszonynak dísz-szobát, tükröt, toilettet, kanapét, kocsit és lovat kell tartania, hogy kocsikázhassék és látogatásokat tehessen. És azután panaszkodik, hogy alig lehet megélni, alig van mindennapi kenyere.” – így bírálta őket a szarvasi lelkész (*Tessedik*, 1873, 15.). Tessedikné és férje sosem követték ezt a példát. Takarékos és józan életmódjukra, melyet mégis rendkívüli produktivitás hatott át, így emlékezik vissza Tessedik (1873, 16.): „Én, mint szarvasi pap tizenöt esztendeig nem ittam kávét, sem csokoládét, sem pálinkaféle italt; dohányért, pipás társaságért ötven éven keresztül 50 krajcárt sem adtam ki, [...] látogatásokat nem tettem soha, kivéve legbizalmasabb barátaimnál, s így viszont-látogatásoktól is meg lettem kímélve. Eképpen takarítottam meg az időt és pénzt arra, hogy egy félszázadon át oly sokféle munkát végezhettem, hogy beszerezhettem a szükséges eszközöket iskolai, egyházi és gazdasági dolgozataimhoz, hogy ama kor szükségéhez képest gyarapíthattam nevelészeti és gazdasági könyvtáramat, hogy a magasabb nevelés érdekében utazásokat és kellő gyakorlati kísérleteket tehettem”. Ezt a szemléletet képviselte és gyakorolta felesége, Karolina és egész családjuk is.

Az ifjú lelkészfeleséget viselkedésében, beszédében nyílt és őszinte asszonynak ismerték. Emberszeretete áthatotta egész lényét. Szelíd lelkű, türelmes édesanya, előzékeny, megértő és szolgálatkész társ, férjének méltó partnere volt minden helyzetben. Tanítványai rajongással szerették, a szegényebb falusiak versengtek azért, hogy háztartásában dolgozhassanak: „A cselédség oly ragaszkodással viseltetett a Tessedik-ház iránt, hogy egynémelyike húsz éven át, sőt azon felül is szolgálta. S midőn a derék nő meghalt, csak oly őszinte bánatkönnyeket hullatott felette, mint férje és saját gyermekei.” (*Mihálfi*, 1875, 6.)

A rendkívül nagy és sokoldalú aktivitás idővel azonban aláásta a fáradhatatlan asszony egészségét. Mint a két végén égő gyertya, gyorsan fogyott energiája. 1819-ben kezdődött fájdalmas, mellgörcsök okozta betegsége. Megviselt szervezete több mint egy évig küzdött, megfáradt szíve azonban 1820. április 13-án megszűnt dobogni. Ekkor már két hónappal múlt hatvanéves. Életének második felét, éppen harminc évet töltött Tessedik Sámuellel küzdelmes, de zavartalanul boldog, a másokért való munkálkodáshoz mindkettőjüknek erőt adó házasságban.

A nyolcvanéves, megtört, kimerült Tessedik nem sokkal élte túl élete támaszának elvesztését. Ugyanazon évben, 1820. december 27-én, egy komor téli napon követte ő is feleségét. „A szarvasi ó-temetőben együtt pihen a fáradhatatlan két lélek azon sírkő alatt, melyet a gyermeki hála emelt nyughelyük fölé.” (*Mihálfi*, 1875, 6.)

Összegzés

Tanulmányomban két kiváló asszony, Bóra Katalin és Lissovinyi Karolina életútjának bemutatásával kívántam feltárni és ábrázolni azon sajátos jellemzőket, melyben a késő-középkori és újkori protestáns lelkészfeleségek szerep-együttesének lényegi vonásai összefoglalhatók. Fent említett korok patriarchális viszonyai között a nők, a feleségek helyzete egészen másképp értelmeződött, mint a későbbi női emancipálódás tudatosságával átítatott századokban. A jogokkal nemigen rendelkező lelkésznék, háziasszonyok ebben az időben férjük mellett „önálló vállalkozók”-ká váltak, akik a maguk vezette háztartásban a gazdasszony, édesanya, házitanító, doktor, kertész és számos más nélkülözhetetlen tisztség betöltését végezték egyszemélyben. Ügyességüktől, hozzáértésüktől függött a népes parókia élete. Ha jól értették a dolgukat, a ház úrnőjévé váltak, s olyan

helyet vívhattak ki maguknak, amelyet sok későbbi emancipált nő megirigyelhetett volna. Egy jó asszony áldás, míg egy rossz hitves átok volt férje és családja részére.

„Nincs kedvesebb kapcsolat a jó házasságnál, és nincs keserversébb elválás annál, amikor egy jó házasságnak kell véget érnie.” (*Bonyhádi*, é. n.) – fentieket röviden így összegezhettük a reformáció atyja, Luther Márton szavaival.

Jegyzet

(1) *Szent Biblia*, 2006, Péld 31, 10.

(2) Elsődleges forrásként felhasználva Tessedik Sámuel (1873) *Önéletírás* című munkáját, amelyet ötvenéves papi munkásságának évfordulóján, 1817–18 fordulóján jegyzett le.

(3) A gazdag nürnbergi völegény családja nem kívánt menyének szökött apácát.

(4) Luther *Asztali beszélgetéseit*, melyeket tanítványaival folytatott, 1531 nyarán kezdi lejegyezni egyik diákja, Konrad Cordatus. A beszélgetéseket a diákok 1546-ig folyamatosan rögzítették, majd később nyomtatásban is kiadták.

(5) A 18. század végi Németországban bontakozott ki a filantropisták (emberbarátok) mozgalma. Ez a pedagógiai irányzat magába ötvözte Locke, Rousseau gondolatait és a Leibniz-Wolff-féle német racionalista filozófia egyes elemeit.

(6) Az iskola felállításában külföldi példák mellett nagy szerepe volt az 1777-ben Mária Terézia által kiadott tanügyi rendelet, a *Ratio Educationis* ösztönző hatásának is.

(7) Markovitz Teréziáról rendkívül kevés forrás maradt fenn, csak néhány utalás található róla Tessedik *Önéletírásában*.

Irodalom

Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium (é. n.): *Bóra Katalin élete*. A Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium pályamunkája a Neumann-verseny internetes tartalomfejlesztői kategóriájában. 2009. 03. 13-i megtekintés, <http://bdeg.sopron.hu/~neubhd/elete.html>

Csománé Forgács Emma (2001): Tessedik Sámuel kora és tevékenysége. *Iskolakultúra*, 3. 81.

Illyés Endre (1936): *A magyar református földművelő ifjúság lelki gondozásának története*. Debrecen.

Jásdi Beáta (2005): Kata Uram! *Evangélikus Élet*, 34. 38.

Kerekes Csaba (2008): *A reformáció családképe* 2009. 03. 11-i megtekintés, http://www.csipetnyiso.hu/230.cikk.a_reformacio_csaladkepe_450_eve_halt_meg_bora_katalin

Lakos Sándor (1940): *Tessedik Sámuel és a német szellemi élet*. Budapest.

Luther, M. (1983): *Asztali beszélgetések*. Ford. Márton László. Helikon Kiadó, Budapest.

Mihálfi József (1875): Lissovinyi Karolina. *Békés*, 16. 5.

Nádor Jenő – Kemény Gábor (1936): *Tessedik Sámuel élete és munkája*. Budapest.

Németh András – Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Paládi-Kovács Attila (1988, szerk.): *Magyar néprajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest. *Szent Biblia*. (2006) Magyar Bibliatársulat, Budapest.

Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely (1979): *A parasztság állapotáról Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Theschedik [Tessedik] Sámuel (1873): *Önéletírás*. Ford. Zsilinszky Mihály. Pest.